10 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર (International Trade)

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

10.1 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ખ્યાલ

10.2 મહત્ત્વ

10.3 નિકાસ-વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો

10.4 આયાતવિધિ

10.5 નિકાસવિધિ

10.6 વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO)ની ભૂમિકા

10.7 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ

પ્રસ્તાવના

વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં કુદરતી સાધનસંપત્તિની વહેંચણી અસમાન રીતે થયેલી છે. પરિણામે લોકોને પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવા બીજા દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. એક દેશમાં અમુક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું શક્ય ન હોય અથવા જરૂરિયાત કરતાં ઓછું થતું હોય અને બીજા દેશ પાસે તે અંગેની અનુકૂળતા હોય તો તે વસ્તુ બીજા દેશ પાસેથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા મેળવી શકાય છે. આ ઉપરાંત અમુક વસ્તુઓ જે દેશમાં ઓછાં સાધનો, ઓછી મજૂરી અને ઓછા ખર્ચે સારી ગુણવત્તાવાળી બની શકે તેમ હોય તે વસ્તુઓ દેશમાં બનાવી જુદા જુદા દેશોમાં મોકલી એકબીજાની જરૂરી વસ્તુઓનો અદલો-બદલો કરવામાં આવે તો વિશ્વની સાધનસંપત્તિનો ઉત્પાદન-કાર્યમાં સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકાય. વિકસિત દેશો પાસે ઉદ્યોગો હોય અને અલ્પવિકસિત દેશો પાસે કાચો માલ હોય તો બંને વચ્ચેનો વેપાર અનિવાર્ય બને છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વગરનું જગત કલ્પી શકાય તેમ નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એ પ્રાચીન વ્યવસ્થા છે.

10.1 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ખ્યાલ

જ્યારે કોઈ એક દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ બીજા દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ સાથે વેપાર કરે ત્યારે તે વેપારી પ્રવૃત્તિને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કે વિદેશ વેપાર કહે છે.

થોમસના મત પ્રમાણે, "એક દેશની પેદાશોનો બીજા દેશ સાથે વિનિમય એટલે વિદેશ વેપાર."

10.2 મહત્ત્વ

(1) શ્રમ-વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણનો લાભ : વિશ્વના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે કુદરતી સાધનસંપત્તિની અસમાન વહેંચણી થયેલી હોવાથી દેશની જરૂરિયાતની બધી જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. જે દેશમાં જે વસ્તુનું ઉત્પાદન અનુકૂળ હોય તે વસ્તુ ઓછા ખર્ચે સરળતાથી ઉત્પન્ન કરી અન્ય દેશમાં નિકાસ કરી શકાય છે અને દેશની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ વિદેશમાંથી આયાત કરી શકાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને લીધે આયાતકાર દેશ અને નિકાસકાર દેશને શ્રમ-વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણનો લાભ મળે છે.

(2) અલ્પવિકસિત દેશોનો વિકાસ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને કારણે વિદેશી ટેક્નોલૉજી, આધુનિક સંચાલકીય જ્ઞાન, સંશોધનો, વિદેશી મૂડી વગેરેની આયાત કરી શકાય છે. અલ્પવિકસિત દેશો અન્ય દેશો સાથે સહયોગના કરાર કરી ઉદ્યોગ-ધંધા સ્થાપી દેશનો વિકાસ શક્ય બનાવી શકે છે.

(3) સાધનસંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ : વિશ્વના જુદા જુદા દેશોની સાધનસંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને લીધે શક્ય બને છે. દરેક દેશ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ટેક્નોલૉજી, યંત્રો અને માનવશ્રમની આયાત કરીને પોતાનાં સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ શક્ય બનાવે છે. વિવિધ દેશોમાં વસતા લોકો તેમના દેશની કુદરતી સંપત્તિનો ઉપયોગ તેમની આવડત મુજબ કરી ઉત્પાદન વધારે છે અને વધારાના ઉત્પાદનની નિકાસ કરે છે.

(4) સહાયક સેવાઓનો વિકાસ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને કારણે આયાત અને નિકાસ-વેપાર થતો હોવાથી વાણિજ્યવિષયક સહાયક સેવાઓ જેવી કે બૅન્ક, વીમો, વખાર, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, આડતિયા વગેરે સેવાઓનો વિકાસ થાય છે.

(5) ભાવસપાટી સ્થિર રાખવા : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા દેશમાં જે વસ્તુની વધુ પડતી છત હોય તેની નિકાસ કરી

ઘટતા જતા ભાવને અટકાવી શકાય છે અને તે જ રીતે જે વસ્તુની અછત હોય તેની આયાત કરી વધતા જતા ભાવને અટકાવી શકાય છે. આમ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા ભાવસપાટીને સ્થિર રાખી શકાય છે.

(6) ઊંચું જીવનધોરણ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જુદા જુદા દેશો વચ્ચે હરીફાઈ થતી જોવા મળે છે. હરીફાઈમાં ટકી રહેવા ઉત્પાદકો પોતાની વસ્તુની કિંમત ઓછી હોય અને વધુ સારી ગુણવત્તા રહે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. સારી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુ નીચી કિંમતે મળતાં લોકોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થાય છે.

(7) સંસ્કૃતિ, ફૅશન અને જ્ઞાનનો વિનિમય : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી જુદા જુદા દેશો એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે, એકબીજા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે અને એકબીજાની સંસ્કૃતિ સમજે છે, જેથી લાંબા ગાળે આંતરરાષ્ટ્રીય સુમેળ અને સંવાદિતા સાધી શકાય છે. આમ, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે સંસ્કૃતિ, ફૅશન અને જ્ઞાનનો વિનિમય થાય છે.

(8) આપત્તિમાં સહાયરૂપ : દુષ્કાળ, ધરતીકંપ, રોગચાળો, વાવાઝોડું વગેરે જેવી કુદરતી કે માનવસર્જિત આપત્તિઓમાં વસ્તુનો પુરવઠો ખોરવાય છે, ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય છે. ભારત જેવા દેશમાં મોટા ભાગે કૃષિ વરસાદ પર આધારિત હોય છે. જો પૂરતા પ્રમાણમાં વરસાદ ન પડે તો કૃષિ નિષ્ફળ જાય છે. આવા સમયે વિદેશથી અનાજની આયાત કરી દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આપત્તિનો સામનો કરી શકાય છે.

(9) વિશ્વ એક બજાર : ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રો ઊંચી ટેક્નોલૉજીનો ઉપયોગ કરી મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરે છે. આ ઉત્પાદનને વેચવા માટે સતત નવાં બજારો શોધવા પ્રયત્નો કરે છે અને તે માટે દેશની સીમાઓ ઓળંગે છે. પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય બજાર વિકસે છે. આમ, વિશ્વના ઘણા બધા દેશો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં પ્રવેશે છે. જેથી વિશ્વ એક બજાર બને છે.

10.3 નિકાસ-વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો

દેશમાં જરૂરી અને અનિવાર્ય પેદાશોની માંગ સામે પુરવઠો જાળવી રાખવા, દેશની સુરક્ષા માટે તથા આર્થિક વિકાસ માટે આયાત કરવી પડે છે. આયાતી પેદાશો અને સેવાની ચુકવણી હૂંડિયામણમાંથી કરવી પડે છે. હૂંડિયામણ મેળવવા અને અર્થકારણની સ્થિરતા તેમજ સલામતી માટે નિકાસ કરવી પડે છે, જેથી હૂંડિયામણ કમાણી થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં દરેક દેશ નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપે છે. દેશમાંની પેદાશો વિદેશી આયાતકારોને સસ્તી, ઊંચી ગુણવત્તાવાળી અને માગે ત્યારે મળે તે માટે જે કોઈ પ્રોત્સાહનો નિકાસકારોને આપવામાં આવે તેને નિકાસ-પ્રોત્સાહનો કહે છે. નિકાસ-પ્રોત્સાહન આપવાની જવાબદારી મહદંશે સરકારની હોય છે. આવાં પ્રોત્સાહનો સરકારી હોવાથી તેનાં માધ્યમો પણ સરકારી હોય છે.

નિકાસ-પ્રોત્સાહનનાં વિવિધ માધ્યમો

વેપારી સંધિઓ	નાણાકીય અને આર્થિક ઉત્તેજન વળતર	સંકલિત અને સુગ્રથિત આર્થિક પ્રોત્સાહન	નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓ	બિનઆર્થિક સગવડો	વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારો	નિકાસ પ્રક્રિયા વિસ્તારો

(1) વેપારી સંધિઓ : વેપારી સંધિઓના માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ એકબીજાને અનુકૂળ હોય તેવા દેશોના રાજકારણીઓ આ માધ્યમ દ્વારા વેપારી સંધિઓ કરે છે. આ વેપારી સંધિ મુજબ કોઈ એક અથવા વધારે દેશો અન્ય કોઈ એક કે વધારે દેશોની પેદાશ અને સેવાઓની આયાત કરશે અથવા તેને અગ્રિમતા આપશે તેવો કરાર કરે છે.

(2) નાણાકીય અને આર્થિક ઉત્તેજન વળતર : નાણાકીય અને આર્થિક ઉત્તેજન વળતરના માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ માધ્યમનો ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં અને લાંબા સમયથી ઉપયોગ થાય છે. આ યોજના અનુસાર -

(a) નિકાસકારને નક્કી કરેલા દરે સીધું વળતર આપવું.

(b) નિકાસપાત્ર પેદાશો પરના વેચાણવેરા અને આબકારીવેરા નહિ લેવા કે ઓછા લેવા.

(c) નિકાસની આવકને સંપૂર્ણ કે અંશતઃ આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપવી.

(d) નિકાસની પેદાશોનો કાચો માલ, અન્ય સાધનો અને વીજળી સસ્તા ભાવે આપવી વગેરે જેવાં ઉત્તેજન વળતરો આપવામાં આવે છે.

(3) સંકલિત અને સુગ્રથિત આર્થિક પ્રોત્સાહનો : આ યોજનામાં નક્કી કરેલી રકમની અથવા નક્કી કરેલી પેદાશની નિકાસ કરવામાં આવે તો તેના બદલામાં મળેલા વિદેશી હૂંડિયામણના નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં આયાત કરવાનો હક આપવામાં આવે છે. નિકાસ ખાતરી આપવાના બદલામાં -

(a) રાહત દરે જમીન પ્રાપ્ત કરીને તેના ઉપર નિકાસપાત્ર પેદાશોનું ઉત્પાદન કરવું.

(b) કારખાનાં સ્થાપવાનો લાભ

(c) કરવેરા અને અન્ય નિયંત્રણોમાંથી મુક્ત એવા મુક્ત વેપાર વિસ્તારમાં કારખાનાં ઊભા કરવાના બદલામાં બધી જ અથવા નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં પેદાશો નિકાસ કરવી વગેરે જેવાં પ્રોત્સાહનો પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

(4) નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓ : નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓના માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન પૂરા પાડવામાં આવે છે જેમકે,

(a) નિકાસકારોને પેદાશની જે દિવસે નિકાસ કરે તે જ દિવસે બિલનાં નાણાં પ્રાપ્ત થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

(b) હૂંડિયામણ-દરના ફેરફાર સામે રક્ષણ આપવું.

(c) આયાતકારને સરળતાથી માલ પ્રાપ્ત થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

(d) આયાતકારની નાણાકીય સધ્ધરતા તપાસીને તેના જામીન તરીકેની સેવા પૂરી પાડવી વગેરેનો સમાવેશ નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓના માધ્યમમાં થાય છે.

(5) બિનઆર્થિક સગવડો : નિકાસકારોને સીધી આર્થિક મદદ કરવાને બદલે બિનઆર્થિક સગવડો દ્વારા પણ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે જેમકે,

(a) નિકાસ માટે જરૂરી માહિતી પૂરી પાડવી.

(b) નિકાસપાત્ર પેદાશોનું ઉત્પાદન કરવા માટે જરૂરી તાલીમ પામેલા માણસો તૈયાર કરવા માટે પ્રશિક્ષણ અને તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી.

(c) નિકાસકારો વચ્ચે સ્પર્ધા યોજી સૌથી વધુ નિકાસ કરે તેનું બહુમાન કરવું.

(d) નિકાસ બજારોની માહિતી આપવી.

(e) નિકાસ પેદાશોનું ઉત્પાદન કરતા કારખાનામાં હડતાલ અને તાળાબંધીને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવા વગેરે જેવાં અનેક બિનઆર્થિક નિકાસ પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે.

(6) વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર : SEZ (Special Economic Zone) : વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર અંગેનો કાયદો સંસદ દ્વારા 2005માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો અને 10મી ફેબ્રુઆરી, 2006ના રોજથી તે અમલી બન્યો છે.

વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર એ એક એવો ભૌગોલિક વિસ્તાર છે કે જેમાં આર્થિક કાયદાઓ દેશમાં પ્રવર્તતા અન્ય કાયદાઓ કરતાં વધુ ઉદાર હોય છે. વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારની શ્રેણી અન્વયે અનેક વિશિષ્ટ વિસ્તારો આવરી લેવામાં આવે છે જેમાં,

(a) નિકાસ પ્રોસેસિંગ વિસ્તાર (b) મુક્ત વેપાર વિસ્તાર (c) મુક્ત બંદરો (d) ઔદ્યોગિક વસાહતોનો સમાવેશ થાય છે. જેનો મુખ્ય હેતુ પ્રત્યક્ષ સ્થાનિક અને વિદેશી મૂડીરોકાણને આકર્ષવાનો છે.

વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક એકમોને ચીજવસ્તુઓની નિકાસવૃદ્ધિ માટે જરૂરી પ્રોત્સાહનો જેવાં કે, કસ્ટમ ડ્યુટી, કેન્દ્રિય આબકારી જકાત, સેવા કર, કેન્દ્રિય વેચાણવેરા તથા સિક્યોરિટી ટ્રાન્ઝેક્શન ટેક્સમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. સ્થાનિક અને વિદેશી મૂડીરોકાણને આકર્ષવા ઉત્તેજન આપવું તથા આ વિસ્તારમાં માળખાકીય સવલતોનો વિકાસ કરવો વગેરે જેવાં પ્રોત્સાહનો પૂરા પાડે છે.

(7) નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તાર : EPZ (Export Processing Zone) : ભારત સરકારે નિકાસ વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો માટે દેશના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તારની સ્થાપના કરી છે. નિકાસવૃદ્ધિ દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં હૂંડિયામણ મેળવવા માટેનો આ પ્રયત્ન છે. નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તાર અને મુક્ત વેપાર વિસ્તાર પરસ્પરના પર્યાય છે. ભારત સરકારે જાહેર કરેલી નીતિ હેઠળ કંડલા, સાન્તાક્રુઝ (મુંબઈ), ફાલ્ટા, નોઇડા, કોચીન, ચેન્નઈ, વિશાખાપટ્ટનમ, દ્વારકા પાસે કોસીન્દ્રા તથા ભરૂચ પાસે દહેજ એમ વિવિધ સ્થળે મુક્ત વેપાર વિસ્તાર (Free Trade Zone) સ્થપાયા છે.

નિકાસ-પ્રોત્સાહન માટે મુક્ત વેપાર વિસ્તારમાં આબકારી જકાત, દેશની અંદરના અને પરદેશ સાથેના નાણાકીય વ્યવહારો પરનાં નિયમન અને મજૂરોને લગતા કેટલાક કાયદાનાં નિયમનો હળવા હોય છે. આવા વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગો ચલાવવા માટે પ્રાથમિક સુવિધાઓ જેવી કે રસ્તા, વીજળી, પાણી, સંદેશાવ્યવહારની સગવડો, ઊંચી ગુણવત્તાવાળો કાચા માલનો પુરવઠો સતત મળી રહે તેવી ખાતરી આપવામાં આવે છે.

નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તારોમાં સરકાર નિકાસકારોને નિકાસ અંગેની અદ્યતન અને વિવિધ માહિતી પૂરી પાડે છે. વિદેશોમાં વિવિધ પેદાશોના બજારની સ્થિતિ, નિકાસ માટે રાજકીય પરિસ્થિતિ, વાહનોની અવર-જવરની સુવિધાઓ વગેરેની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

10.4 આયાતવિધિ (Import Procedure)

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એટલે આયાત અને નિકાસનો વેપાર. ભારતમાંથી વિદેશમાં માલ મોકલવામાં આવે તો તે ભારત માટે નિકાસ કરી કહેવાય, જ્યારે વિદેશમાંથી ભારતમાં માલ આવે ત્યારે તે ભારત માટે આયાત કરી કહેવાય. આયાત અને નિકાસ વેપારની વિધિ જુદી જુદી હોય છે. જુદા જુદા દેશોમાં આયાતવિધિ પણ જુદી જુદી હોય છે. ભારતમાં માલની આયાત કરવા માટેની વિધિ નીચે મુજબ છે :

(1) આયાત પરવાનો મેળવવો : સરકારે બહાર પાડેલી આવશ્યક ચીજવસ્તુ અને સેવાઓની યાદીમાંથી વસ્તુની આયાત કરવી હોય તો સામાન્ય પરવાનો (OGL - Open General Licence) મેળવવો પડે છે. જે ખૂબ જ સરળ છે. આ યાદી સિવાયની વસ્તુની આયાત કરવી હોય તો આયાતકારે આયાત વેપાર નિયામકને અરજી કરવી પડે છે. અરજીમાં આયાતકારનાં નામ, સરનામાં, માલની સંપૂર્ણ વિગત, આયાતકારની આર્થિક સ્થિતિ, માલ કયા દેશમાંથી આયાત કરવાનો છે તે દેશનું નામ વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે. અરજીની વિગતો તપાસતાં અધિકારીને સંતોષ થાય તો આયાત પરવાનો આપે છે. આયાત કરવા માટે જો ક્વોટા પદ્ધતિ અમલમાં હોય તો આયાતકારને નિશ્ચિત ક્વોટા દર્શાવતું ક્વોટા પ્રમાણપત્ર પણ આપવામાં આવે છે.

(2) હૂંડિયામણ મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવી : વિદેશથી માલની આયાત કરવાની હોય ત્યારે ચુકવણી વિદેશી હૂંડિયામણમાં કરવાની હોય છે. વિદેશી હૂંડિયામણ ઉપર રિઝર્વ બૅન્ક ઑફ ઇન્ડિયાનાં નિયંત્રણો છે. રિઝર્વ બૅન્ક ઑફ ઇન્ડિયાને અરજી કરતાં પહેલાં જે બૅન્કોને હૂંડિયામણનો વેપાર કરવાની સરકારે પરવાનગી આપી હોય તે બૅન્કને અરજી કરવી પડે છે. આયાત પરવાનાને આધારે બૅન્ક આયાતકારના અરજીપત્રક ઉપર શૅરો કરી આપે છે. ત્યાર બાદ રિઝર્વ બૅન્ક હૂંડિયામણ મંજૂર કરે છે. અરજીપત્રકમાં વર્તમાન ચલણદર પ્રમાણે કયા દેશનું કેટલું ચલણ જોઈએ તે અમેરિકન ડૉલરમાં દર્શાવવું પડે છે.

(3) ઑર્ડર મૂકવો : આયાત પરવાનો અને હૂંડિયામણની કાર્યવાહી પૂરી થયા પછી આયાતકાર, નિકાસકાર દેશના જુદા જુદા ઉત્પાદકો અને નિકાસકારો પાસેથી માલની વિગત, કિંમત તથા અન્ય શરતોની માહિતી મેળવે છે. જે ઉત્પાદક કે નિકાસકારની શરતો અનુકૂળ લાગે તેને ઑર્ડર આપે છે. આયાતકાર માલની આયાત અંગેનો જે ઑર્ડર આપે તેને 'ઇન્ડેન્ટ' કહે છે. ઇન્ડેન્ટમાં માલની વિગત, કિંમત, પૅકિંગ, વીમો, ટ્રાન્સપોર્ટ કંપનીનું નામ વગેરે બાબતોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.

(4) શાખપત્ર મોકલવું (L/C - Letter of Credit) : શાખપત્ર એટલે આયાતકાર વતી નિકાસકારને નાણાં ચૂકવવાની ખાતરી આપતો દસ્તાવેજ. નિકાસકાર આયાતકારની આર્થિક સધ્ધરતા જાણવા માટે શાખપત્ર માગે છે. આયાતકારે પોતાની બૅન્ક પાસેથી શાખપત્ર મેળવીને નિકાસકારને મોકલવું પડે છે. શાખપત્ર મળે એટલે નિકાસકારને નાણાં મળશે તેવી ખાતરી રહે છે.

(5) દસ્તાવેજો મેળવવા : નિકાસકાર માલની નિકાસ અંગેના જરૂરી બધા જ દસ્તાવેજો પોતાની બૅન્ક મારફતે આયાતકારને મોકલી આપે છે. સામાન્ય રીતે બૅન્ક મારફતે હૂંડીના સ્વીકાર સામેનો દસ્તાવેજ (D/A - Document against Acceptance) કે નાણાંની ચુકવણી સામે દસ્તાવેજ (D/P - Documents against Payment) મોકલે છે. જે આયાતકાર છોડાવે છે.

(6) માલપ્રાપ્તિનો ઑર્ડર મેળવવો : આયાતકારને મળેલા દસ્તાવેજોમાં બિલ ઑફ લેડિંગ એ માલની માલિકી દર્શાવતો દસ્તાવેજ છે. આ દસ્તાવેજ ઉપર નિકાસકાર શૅરો મારીને આયાતકારને માલની માલિકીની તબદીલી કરે છે. આ દસ્તાવેજ જહાજી કંપનીના કાર્યાલયે રજૂ કરવાનો હોય છે. જહાજ મારફતે આવતા માલનો કબજો જહાજી કંપની પાસે હોય છે. જો આયાતકારે નૂર ભરવાનું હોય તો તે ભરી દેતાં બિલ ઑફ લેડિંગ ઉપર જહાજી કંપની શૅરો મારીને જહાજના કપ્તાનને આયાતકારની તરફેણમાં માલ છૂટો કરવાનો આદેશ આપે છે જેના આધારે આયાતકાર માલ છોડાવી શકે છે.

(7) આયાત-જકાત ભરવી : વિદેશથી મંગાવવામાં આવેલા માલ ઉપર આયાતકારે જકાત ભરવી પડે છે. જ્યાં સુધી આયાત-જકાત ન ભરાય કે જકાતમુક્તિનું પ્રમાણપત્ર ન મળે ત્યાં સુધી આયાતી માલને બંદર બહાર લઈ જવા દેવામાં આવતો નથી. એલચીનું ભરતિયું (Consular Invoice) અને માલની ઉત્પત્તિના પ્રમાણપત્રને આધારે જો ઓછી જકાત ભરવાની હોય તો તે માટે બિલ ઑફ એન્ટ્રી નામનું પત્રક તૈયાર કરવું પડે છે. આ પત્રકમાં જહાજનું નામ, વિદેશમાં જે બંદરેથી માલ ચડાવવામાં આવ્યો હોય તે બંદરનું નામ, નિકાસકારનું નામ, સરનામું, આયાતકારનું નામ-સરનામું અને માલની સંપૂર્ણ વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે. આ પત્રકની વિગતોને આધારે જકાત નક્કી કરવામાં આવે છે. નક્કી કરેલ જકાત ભરપાઈ કરવામાં આવે એટલે જકાત અધિકારી બિલ ઑફ એન્ટ્રી પર તે માહિતી આપતો શૅરો કરીને તે આયાતકારને આપે છે.

(8) ડૉક ચાર્જની ચુકવણી કરવી : આયાતકારે હવાઈમાર્ગ, જમીનમાર્ગ કે દરિયાઈ માર્ગ પૈકી જે માર્ગે માલ મંગાવ્યો હોય તે સ્થળે વાહન આવે ત્યારે તે સ્થળનો વપરાશ કરવા બદલ જે ખર્ચ ચૂકવવા પડે તેને ‘ડૉક ચાર્જિસ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ડૉક ચાર્જિસમાં જે-તે સ્થળ પરનાં સાધનો, સગવડો તથા વાહન ઉપરથી માલ ઉતારીને આયાતકાર માલનો કબજો મેળવે ત્યાં સુધીના તમામ ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે. ડૉક ચાર્જિસ ભરી દીધા પછી જે રસીદ આપવામાં આવે તેને ડૉક રસીદ કહે છે.

(9) માલનો કબજો મેળવવો : આયાતકારે કરવાની તમામ કાર્યવાહી પૂર્ણ થયા બાદ માલનો કબજો મેળવે છે. માલનો કબજો નિશ્ચિત સમયગાળામાં બોન્ડેડ ગોદામમાંથી ખસેડવાનો રહે છે. જો તે માલ નિશ્ચિત સમયગાળામાં ખસેડવામાં ન આવે તો બોન્ડેડ ગોદામને વધુ સમય માટે ઉપયોગમાં લેવા માટે ભાડું તેમજ ડેમરેજ ચૂકવવું પડે છે.

10.5 નિકાસવિધિ (Export Procedure)

જ્યારે એક દેશનો વેપારી અન્ય દેશના વેપારીને માલ મોકલે ત્યારે તેણે અન્ય દેશમાં માલની નિકાસ કરી કહેવાય. જુદા જુદા દેશોમાં નિકાસવિધિ જુદી જુદી હોય છે. ભારતમાંથી માલ નિકાસ કરવાની વિધિ નીચે મુજબ છે :

(1) ઑર્ડર મેળવવો : આયાતકાર દ્વારા નિકાસકારને માલનો ઑર્ડર આપવામાં આવે છે. ઑર્ડરમાં માલની વિગત, જથ્થો, નક્કી થયેલી કિંમત, પૅકિંગનું સ્વરૂપ, માલ રવાના કરવાની તારીખ, વીમાની વિગત, જે વાહનવ્યવહારની સેવા દ્વારા માલ મોકલવાનો હોય તેની વિગત, બિલની રકમ ચૂકવવાની પદ્ધતિ તથા નક્કી થયેલી શરતો વગેરે બાબતો દર્શાવવામાં આવે છે. ઑર્ડર મેળવતાં પહેલાં નિકાસકાર આયાતકારની આર્થિક સધ્ધરતા, શાખ અને આનુષંગિક બાબતો અંગેની માહિતી મેળવી લેતો હોય છે.

(2) નિકાસ પરવાનો મેળવવો : આયાત-નિકાસ અંકુશના કાયદા હેઠળ જે વસ્તુઓ આવતી હોય તે વસ્તુઓની નિકાસ કરવા માટે નિકાસકારે નિકાસ પરવાનો મેળવવો પડે છે. આ સિવાયની અન્ય વસ્તુઓની નિકાસ મુક્ત રીતે થઈ શકે છે; પરંતુ આ માટે પણ સામાન્ય પરવાનો મેળવવો પડે છે. પરવાનો મેળવવા માટે સરકારના વેપાર ખાતાને નિર્ધારિત પત્રકમાં અરજી કરવાની હોય છે. અરજીમાં નિકાસકારની સ્પષ્ટ ઓળખ, નિકાસની વિગતો અને આવકવેરા અને અન્ય વેરાની નિયમિત ચુકવણી કરવા અંગેની ખાતરી આપવી જરૂરી છે. જે ધંધાદારીઓ નિયમિત નિકાસ કરતા હોય તેમને સ્થાપિત નિકાસકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(3) માલ એકઠો કરવો : નિકાસકારને નિકાસ પરવાનો મળે એટલે આયાતકારના ઑર્ડર પ્રમાણે માલ એકઠો કરે છે. નિકાસકાર જો ઉત્પાદક હોય તો ઑર્ડર પ્રમાણે માલનું ઉત્પાદન કરે છે અને જો વેપારી હોય તો ઑર્ડર પ્રમાણે માલ એકઠો કરે છે.

(4) હૂંડિયામણ અંગેની કામગીરી : 1991 પછીના આર્થિક સુધારાઓથી વિદેશી હૂંડિયામણ અંગેનાં ઘણાં નિયંત્રણો હળવા થયાં છે. નિકાસકારને તેના બિલની રકમ આયાતકાર તેના ચલણમાં અથવા અમેરિકન ડૉલરમાં કરે છે. હૂંડિયામણની બાબતો ઉપર રિઝર્વ બૅન્ક તથા તેના દ્વારા નિમાયેલી બૅન્કો અને સંસ્થાઓ નિયંત્રણ રાખે છે. આથી નિકાસકારે આયાતકાર પાસેથી મળવાપાત્ર હૂંડિયામણનું પોતાના દેશના ચલણમાં રૂપાંતર કરવા રિઝર્વ બૅન્ક ઑફ ઇન્ડિયાને અરજી કરવી પડે છે. આ અરજીમાં પોતાને કેટલું હૂંડિયામણ મળવાનું છે વગેરે અંગેની સંપૂર્ણ માહિતી જણાવવી પડે છે. આ અરજીની એક નકલ નિકાસકાર પોતાની જે બૅન્ક કે સંસ્થા દ્વારા વ્યવહાર કરતો હોય તેને આપવી પડે છે.

(5) શાખપત્ર મેળવવું : માલની નિકાસ કરતાં પહેલાં નિકાસકાર પોતાના બિલની રકમની સલામતી માટે આયાતકારની આર્થિક સધ્ધરતા તપાસે છે. તે માટે નિકાસકાર આયાતકારને પત્ર લખી તેની બૅન્ક પાસેથી શાખપત્ર મંગાવે છે. કેટલીક વાર નિકાસકારની બૅન્ક આ માટે પોતાની વિદેશમાં રહેલી શાખાને આ કામગીરી સોંપે છે અથવા અન્ય માધ્યમ દ્વારા આયાતકારની શાખ ભરોસાપાત્ર છે તે અંગેનું પ્રમાણપત્ર મેળવી આપે છે. તેને 'શાખપત્ર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(6) શિપિંગ ઑર્ડર મેળવવો : માલની નિકાસ દરિયાઈ માર્ગે કરવાની હોય તો નિકાસકારે જહાજી કંપનીનો સંપર્ક સાધવો પડે છે. જે કંપની નક્કી કરેલી તારીખે માલ પહોંચાડવાની તૈયારી બતાવે તેને માલ લઈ જવા અંગે અરજી કરવામાં આવે છે. આ અરજીમાં માલની વિગત જેવી કે - માલનો જથ્થો, વજન, કદ, માલ મોકલવાની તારીખ, કિંમત વગેરે જણાવવામાં આવે છે. ટૂંકમાં શિપિંગ ઑર્ડર એટલે પોતાના જહાજના કપ્તાનને તેમાં દર્શાવેલ માલ સ્વીકારવાનો જહાજી કંપનીએ કરેલો હુકમ. નિકાસકારે મોટા જથ્થામાં માલની નિકાસ કરવાની હોય ત્યારે આખું જહાજ ભાડે રાખવું હોય તો રાખી શકે છે તેને 'ચાર્ટર' કહે છે. જહાજી કંપની અને નિકાસકાર વચ્ચે આખું જહાજ ભાડે રાખવા માટે જે કરાર થાય છે તેને 'ચાર્ટર પાર્ટી કરાર' કહે છે.

(7) જકાતની ચુકવણી : દરેક નિકાસકારે જકાતની ચુકવણી કરવી પડે છે. જો જકાત ન ભરવાની હોય તો તે અંગેનું જાહેરનામું નિર્ધારિત પત્રકમાં નિકાસકારે ભરી માલ જકાતમુક્ત હોવાનું પ્રમાણપત્ર જકાત અધિકારી પાસેથી લેવાનું હોય છે. જો માલ જકાતપાત્ર હોય તો નિકાસકારે શિપિંગ બિલ તૈયાર કરવાનું હોય છે. જેમાં આયાતકારનું નામ, સરનામું, માલની કિંમત, જથ્થો, વજન, માલ જે બંદરે ઉતારવાનો હોય તે બંદરનું નામ, જહાજ તથા જહાજી કંપનીનું નામ વગેરે વિગતો દર્શાવવી પડે છે. માલની કિંમત, જથ્થો વગેરેને આધારે જકાત અધિકારી જકાતની આકારણી કરે છે. જકાત અધિકારી શિપિંગ બિલ અને જરૂર લાગે તો માલની જાતતપાસ કરીને જકાત નક્કી કરે છે. નિકાસકાર જકાતની રકમ ભરે એટલે માલ બંદર ઉપર લઈ જવાની પરવાનગી મળે છે.

(8) માલનું પૅકિંગ અને માર્કિંગ કરવું : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં માલનું પૅકિંગ ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. માલ લાંબા અંતરે લઈ જવાનો હોવાથી હેરફેર દરમિયાન નુકસાન ન થાય, ભેજથી બગડી ન જાય તે રીતે પૅકિંગ કરવું જોઈએ. કેટલીક વાર જહાજી કંપનીઓ નૂર નક્કી કરતી વખતે પણ માલના પૅકિંગનું કદ ધ્યાનમાં રાખે છે. જો આયાતકારે ઑર્ડરમાં પૅકિંગ અંગે ખાસ સૂચના આપી હોય તો તે મુજબનું પૅકિંગ કરવું જોઈએ. પૅકિંગની ઉપર માલને લગતી અગત્યની વિગતોનું માર્કિંગ પણ જરૂરી છે. જેમાં આયાતકારનું નામ, સરનામું, નિકાસકારનું નામ અને સરનામું, માલ જે બંદરે ઉતારવાનો હોય તે બંદરનું નામ, માલનું વજન વગેરે વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે.

(9) માલનો વીમો લેવો : દરિયાઈ માર્ગે નિકાસ કરવાની હોય ત્યારે દરિયાઈ જોખમો જેવાં કે દરિયાઈ તોફાનો, હવામાનથી માલને થતું નુકસાન, દરિયાઈ ચાંચિયાઓ દ્વારા થતી માલની લૂંટ વગેરેથી માલને થતા નુકસાન સામે આર્થિક વળતર મેળવવા માલનો વીમો લેવો પડે છે. વીમાકંપની સાથે આ અંગેનો કરાર કરવામાં આવે છે. વીમાકંપની પ્રીમિયમ નક્કી કરે તે ભરવાથી નિકાસકારને 'કવર નોટ' આપવામાં આવે છે. વીમા પૉલિસી તૈયાર થાય એટલે કવર નોટના બદલામાં વીમાકંપની પૉલિસી આપે છે.

(10) કાર્ટિંગ ઑર્ડર મેળવવો : કાર્ટિંગ ઑડર એટલે જહાજ પર માલ ચઢાવવા માટેની પરવાનગી. કાર્ટિંગ ઑર્ડર મેળવવા માટે જે બંદરેથી માલ નિકાસ કરવાનો હોય તેના સત્તાવાળાઓને નિકાસકારે અરજી કરવી પડે છે. આ અરજીમાં

શિપિંગ બિલમાં દર્શાવેલી તમામ વિગતો ઉપરાંત જકાતની ચુકવણી કર્યાની વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે. નિકાસકાર બંદર પરના ખર્ચા જેવા કે માલની હેરફેરનો ખર્ચ અને જહાજ પર માલ ચડાવવાનો ખર્ચ વગેરે ભરે ત્યારે નિકાસકારને કાર્ટિંગ ઑર્ડર આપે છે.

(11) કપ્તાન કે સાથીની રસીદ (Mate Receipt) : કાર્ટિંગ ઑર્ડરને આધારે માલ જહાજ ઉપર ચડાવવામાં આવે છે. જહાજના કપ્તાનનો પ્રતિનિધિ 'મેટ'થી ઓળખાય છે. શિપિંગ બિલ મુજબ માલ છે કે કેમ તે મેટ ચકાસી લે છે. જ્યારે જહાજ પર માલ ચડાવવામાં આવે ત્યારે જહાજના કપ્તાન કે તેના પ્રતિનિધિ તરફથી માલ સ્વીકાર્યા અંગેની જે રસીદ આપવામાં આવે છે તેને સાથીની રસીદ કહે છે. જહાજનો કપ્તાન માલના પૅકિંગની ખાતરી કરે છે. જો માલનું પૅકિંગ યોગ્ય ન હોય કે માલ વહન માટે યોગ્ય ન હોય તો તેની રસીદમાં નોંધ કરવામાં આવે છે. આવી નોંધ કરેલ રસીદને ખામીવાળી રસીદ (Foul Receipt) કે ડર્ટી ચીટ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જો બધી જ બાબતો યોગ્ય હોય તો ચોખ્ખી રસીદ આપવામાં આવે છે. જો સાથીની રસીદ ખામીવાળી હોય તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે, જહાજમાં ચડાવવામાં આવતા માલનું ઑર્ડરમાં દર્શાવ્યા મુજબનું પૅકિંગ નથી અને માલની હેરફેર દરમિયાન જો માલને નુકસાન થાય તો તે માટે જહાજી કંપની જવાબદાર રહેતી નથી.

(12) બિલ ઑફ લેડિંગ મેળવવું (Bill of Lading) : કપ્તાન કે સાથીની રસીદ એ માલ જહાજમાં ચડાવ્યા અંગેની પહોંચ છે. તે માલ લઈ જવા અંગેનો કરાર નથી. નિકાસકારને મળેલી કપ્તાનની રસીદ જહાજી કંપનીમાં રજૂ કરવાથી જહાજી કંપની દ્વારા બિલ ઑફ લેડિંગ નિકાસકારને આપવામાં આવે છે. બિલ ઑફ લેડિંગ એ નિકાસકાર અને જહાજી કંપની વચ્ચેનો કરાર છે. જે દ્વારા જહાજી કંપની એક બંદરેથી બીજા બંદરે માલ મોકલી આપવાની ખાતરી આપતો દસ્તાવેજ છે. આ દસ્તાવેજમાં નિકાસકારનું નામ, જહાજનું નામ, નૂર, માલની વિગત, માલનો જથ્થો, કિંમત, વજન, જે સ્થળેથી માલ લઈ જવાનો હોય તે બંદરનું નામ, હેરફેરની શરતો વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે. બિલ ઑફ લેડિંગ એ મહત્ત્વનો દસ્તાવેજ છે. તેની ત્રણ નકલો બનાવાય છે. એક નકલ જહાજી કંપની રાખે છે. બાકીની બે નકલો નિકાસકારને મોકલવામાં આવે છે. જેમાંથી એક નકલ નિકાસકાર આયાતકારને મોકલાવે છે. જેના આધારે આયાતકાર માલ છોડાવે છે.

(13) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર (Certificate of Origin) : માલ કયા દેશમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે દર્શાવતા પ્રમાણપત્રને ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર કહે છે. જુદા જુદા દેશો વચ્ચે થયેલા કરાર મુજબ જે-તે દેશ આયાત-જકાત પર રાહત આપે છે. આ કરાર હેઠળ રાહત મેળવવા માટે સૂચિત માલ કયા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તે અંગેના પ્રમાણપત્રની જરૂર પડે છે. આવું પ્રમાણપત્ર વેપારી મંડળો, ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ કે સરકાર પાસેથી મેળવી શકાય છે.

(14) વેપારી એલચીનું ભરતિયું (Consular Invoice) : નિકાસ કરેલો માલ આયાતકારના દેશમાં પહોંચે એટલે તેની ઉપર જકાત ભરવી પડે છે. જકાત ચુકવણી સરળ બનાવવા માટે વેપારી એલચીનું ભરતિયું એ મહત્ત્વનો દસ્તાવેજ છે. આયાતકાર દેશના એલચી નિકાસકાર દેશમાં હોય છે. તેની પાસેથી નિકાસકાર માલની કિંમત અંગેનું જે પ્રમાણપત્ર મેળવે છે તેને વેપારી એલચીનું ભરતિયું કહે છે. જેમાં માલનો જથ્થો અને કિંમત જેવી બાબતો દર્શાવવામાં આવે છે, તેના આધારે જકાત વસૂલ કરવામાં આવે છે.

(15) દસ્તાવેજો મોકલવા : નિકાસકાર પોતાની બૅન્ક મારફતે આયાતકારને ભરતિયું, વીમા પૉલિસી અથવા કવરનોટ, બિલ ઑફ લેડિંગ, માલની ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર, વેપારી એલચીનું ભરતિયું તથા હૂંડી વગેરે મહત્ત્વના દસ્તાવેજો આયાતકારની બૅન્કને મોકલે છે.

(16) નાણાંની વસૂલાત : નિકાસકાર માલનાં નાણાંની વસૂલાત માટે બૅન્કને સૂચના આપે છે. ભરતિયામાં દર્શાવેલી રકમ વસૂલ કરવા નિકાસકાર આયાતકાર પર હૂંડી લખે છે. આ હૂંડી સ્વીકાર સામેની હોય કે ચુકવણી સામેની હોઈ શકે છે. જો સ્વીકાર સામેની હૂંડી હોય તો નિકાસકારની બૅન્ક આ હૂંડી આયાતકાર સમક્ષ રજૂ કરી તેનો આયાતકાર દ્વારા સ્વીકાર થતાં માલ અંગેના જરૂરી દસ્તાવેજો આપે છે પરંતુ જો તે નાણાંની ચુકવણી સામેની હોય તો હૂંડીનાં નાણાં પૂરેપૂરાં ચૂકવાયાં પછી બૅન્ક દસ્તાવેજો આપે છે. સ્વીકાર સામેની હૂંડીનાં નાણાં પાક્યા તારીખે બૅન્ક વસૂલ કરીને નિકાસકારને મોકલી આપે છે. જ્યારે ચુકવણી સામેની હૂંડીનાં નાણાં નિકાસકારને મોકલી આપવામાં આવે છે.

10.6 આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનની ભૂમિકા

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે રાજકીય સમીકરણોમાં ફેરફાર થયા. યુદ્ધમાં રોકાયેલાં રાષ્ટ્રો આર્થિક રીતે ખુવાર થયાં. નવી રાજકીય પરિસ્થિતિમાં વિશ્વ સમુદાયને વેપારમાં અને અન્ય ક્ષેત્રે સહયોગ સાધવા એક સંગઠનની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. જેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર (GATT)ની શરૂઆત થઈ. દરેક દેશે પોતાની જરૂરિયાત અનુસાર નાકાબંધી-વાડાઓ ઊભા કર્યા પણ તેનાથી જોઈએ તેવો વિકાસ કરી શકાયો નહિ. પરિણામે ઉદારીકરણની જરૂરિયાત ઊભી થઈ અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO)ની શરૂઆત થઈ.

(1) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન : WTO (World Trade Organisation) : વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનનું કાર્ય આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના સંબંધોનું સંચાલન કરવાનું છે. જેથી સમગ્ર વિશ્વનો એક જ વ્યાપાર મંચ ઊભો થાય અને વૈશ્વિકીકરણનો માર્ગ અને વ્યાપ વધે. આ સંગઠનને સમર્થન આપતા વિશ્વના 104 દેશોએ હસ્તાક્ષર કર્યા છે. 1995ની 1 જાન્યુઆરીથી આ સંગઠને તેની વિધિસર કાર્યવાહી શરૂ કરી. ભારત આ સંગઠનનું પ્રારંભથી સભ્ય છે. વિશ્વ વેપાર સંગઠનની કાર્યવાહી અને વહીવટી વ્યવસ્થાને કારણે સેવાક્ષેત્રનો ઝડપી વિકાસ થયો છે. વીમા, બૅન્કિંગ તથા વાહનવ્યવહાર ક્ષેત્રે જુદા જુદા દેશો વચ્ચે સરહદ રેખાઓ ભૂંસાવા માંડી અને સમગ્ર વિશ્વ એક ગામડું (Global Village) બની ગયું છે. વિશ્વ બજાર વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનને કારણે વિકસતું ગયું છે. આ સંગઠનને કારણે ખેતી, ઉદ્યોગો અને સ્વાસ્થ્યવિષયક સગવડોના ઉત્પાદનમાં વધારો કરી નિકાસોને વધુ વેગ મળવાની શક્યતાઓ વધી છે. શિક્ષણક્ષેત્રે વિદેશની યુનિવર્સિટીઓને ભારતમાં આવવાની તક સાંપડી છે. અમેરિકા, કૅનેડા અને ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા વિવિધ દેશોની યુનિવર્સિટીઓએ ગુજરાત સહિત ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં તેમના કૅમ્પનું આયોજન કર્યું છે.

(2) આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર : GATT (General Agreement on Trade and Tariff) : ભારત સરકારે પોતાના દેશના ઉદ્યોગ-ધંધાને વિદેશી પ્રવાહો સાથે જોડવા વિવિધ દેશો સાથે કરાર કર્યા છે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિકરાર કહે છે.

1948માં જિનેવા ખાતે 23 રાષ્ટ્રો વચ્ચે આ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ કરારનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને મુક્ત વેપારની દિશામાં લઈ જવા ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વધારો કરી પ્રાદેશિક શ્રમ-વિભાજનને ઉત્તેજન આપવાનો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર એ વૈશ્વિકીકરણને અનુરૂપ મુક્ત વ્યાપારનીતિ છે. શાસનવ્યવસ્થા પણ સાનુકૂળ છે અને ભૌતિક સુવિધાઓ પણ ઝડપથી વિસ્તરતી જાય છે. વ્યાપાર જગતમાં નૂતન પ્રવાહો વિવિધ સ્વરૂપે ભારતમાં આકાર પામતા રહ્યા છે.

10.7 આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ

વિશ્વના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે થતો વેપાર એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જુદા જુદા દેશોનાં વિવિધ નિયંત્રણો હોય છે. જેને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે :

(1) ચલણની સમસ્યા : જુદા જુદા દેશોનાં જુદાં જુદાં ચલણો હોવાથી સોદાની પતાવટમાં ચલણની મુશ્કેલી રહે છે. આયાતકાર અને નિકાસકાર પાસે વિવિધ હૂંડિયામણ અંગેની જરૂરી જાણકારી ન હોવાથી મુશ્કેલી રહે છે.

(2) ભાષાની વિવિધતા : વિશ્વના પ્રત્યેક દેશની ભાષા અલગ અલગ હોવાથી ભાષા અંગેની મુશ્કેલી નડે છે. જોકે અંગ્રેજી ભાષા આ મુશ્કેલી થોડે ઘણે અંશે દૂર કરે છે. તેમ છતાં હજુ પણ પછાત દેશો સાથેના વેપારમાં આ મુશ્કેલી રહે છે.

(3) અંતરની મુશ્કેલી : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં બે દેશો વચ્ચે અંતર વધારે હોવાથી સંદેશાવ્યવહાર અને માલસામાનની હેરફેર કરવા માટે ખૂબ સમય જાય છે.

(4) પ્રતિબંધો અને અંકુશ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં જુદા જુદા દેશો પોતાની રાજકીય નીતિ અને આર્થિક નીતિ અનુસાર અનેક પ્રકારનાં નિયંત્રણો મૂકે છે. સરકારનાં વધુ પડતાં નિયંત્રણોને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અવરોધાય છે.

(5) જોખમ : મોટા ભાગનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દરિયાઈ માર્ગે થતો હોવાથી દરિયાઈ માર્ગે માલને હવામાનથી નુકસાન, માલ ડૂબી જવો, દરિયાઈ ચાંચિયાઓ દ્વારા માલની લૂંટ વગેરે જેવાં જોખમો રહેલાં હોય છે.

(6) કાયદાઓમાં તફાવત : જુદા જુદા દેશોના વેપારને લગતા કાયદાઓ જુદા જુદા હોય છે. તે સરળતાથી સમજવાની સમસ્યા રહે છે.

(7) વેપારી સંપર્કનો અભાવ : આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વેપારી સંપર્ક ઓછો હોય છે. બે દેશો વચ્ચેનું અંતર વધુ હોય ત્યારે વેપારીઓ એકબીજાથી તદ્દન અજાણ હોય છે. આયાતકાર અને નિકાસકાર વેપારી વચ્ચે પરસ્પર સીધો સંપર્ક ન હોવાથી ચુકવણી અંગે મુશ્કેલી રહે છે.

(8) તોલમાપની મુશ્કેલી : કેટલીક વાર જુદા જુદા દેશોનાં તોલમાપ જુદા જુદા હોવાથી તોલમાપ અંગેની સમસ્યા જોવા મળે છે.

આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો વચ્ચેનો તફાવત

અનુક્રમ નંબર	તફાવતના મુદ્દા	આંતરિક વેપાર	આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર
(1)	અર્થ	દેશની ભૌગોલિક સીમાઓની અંદર થતો વેપાર એટલે આંતરિક વેપાર. દા.ત., ગુજરાતનો ભારતનાં અન્ય રાજ્યો સાથે થતો વેપાર.	દેશની ભૌગોલિક સીમાઓની બહાર થતો વેપાર એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર. દા.ત., ભારતનો વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે થતો વેપાર.
(2)	ચલણ	સમગ્ર દેશમાં એક જ ચલણ હોવાથી નાણાંની ચુકવણી અને હિસાબી ગણતરીમાં મુશ્કેલી પડતી નથી.	જુદા જુદા દેશોમાં ચલણ જુદાં જુદાં હોવાથી નાણાંની ચુકવણી અને હિસાબી ગણતરીમાં મુશ્કેલી પડે છે.
(3)	કાયદા	વેપાર માટેના કાયદા સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં એકસરખા હોય છે.	જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોમાં વેપાર માટેના કાયદા જુદા જુદા હોય છે.
(4)	ભાષાની મુશ્કેલી	આંતરિક વેપારમાં ભાષાની મુશ્કેલી નડતી નથી.	આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ભાષાની મુશ્કેલી નડે છે.
(5)	સરકારી નિયંત્રણ	આંતરિક વેપારમાં સરકારી નિયંત્રણો ઓછાં હોય છે.	આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં સરકારી નિયંત્રણો વધુ હોય છે.
(6)	જોખમનું પ્રમાણ	જોખમનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે.	જોખમનું પ્રમાણ વધુ હોય છે.
(7)	અંતર	એક દેશ પૂરતું કાર્યક્ષેત્ર સીમિત હોવાથી અંતર ઓછું હોય છે.	જુદા જુદા દેશોમાં કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોવાથી અંતર વધુ હોય છે.
(8)	વીમો	વીમો લેવો ફરજિયાત નથી.	વીમો લેવો ફરજિયાત છે.
(9)	જકાતની ચુકવણી	જકાતની ચુકવણી સરળ હોય છે અને જકાતના દર ઓછા હોય છે.	જકાતની વિધિ જટિલ હોય છે અને જકાતના દર વધુ હોય છે.
(10)	બજાર	બજાર સીમિત હોય છે.	બજાર વિસ્તૃત હોય છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો ખ્યાલ : જ્યારે એક દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ બીજા દેશના લોકો અને સંસ્થાઓ સાથે વેપાર કરે ત્યારે તે વેપારી પ્રવૃત્તિને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કહે છે.

મહત્ત્વ : (1) શ્રમ-વિભાજન અને વિશિષ્ટીકરણનો લાભ (2) અલ્પ વિકસિત દેશોનો વિકાસ (3) સાધન-સંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ (4) સહાયક સેવાઓનો વિકાસ (5) ભાવસપાટી સ્થિર રાખવા (6) ઊંચું જીવનધોરણ, (7) સંસ્કૃતિ, ફેશન અને જ્ઞાનનો વિકાસ (8) આપત્તિમાં સહાયરૂપ (9) વિશ્વ એક બજાર.

નિકાસ વેપાર માટેનાં પ્રોત્સાહનો : વિદેશી આયાતકારોને સસ્તી, ઊંચી ગુણવત્તાવાળી અને માગે ત્યારે મળી રહે તેવી વસ્તુઓ માટે જે કોઈ પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે તેને નિકાસ-પ્રોત્સાહનો કહે છે. નિકાસ-પ્રોત્સાહન વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પૂરાં પાડી શકાય છે. જેવા કે, (1) વેપારી સંધિઓ (2) નાણાકીય અને આર્થિક ઉત્તેજન વળતર (3) સંકલિત અને સુગ્રથિત આર્થિક પ્રોત્સાહન (4) બિનઆર્થિક સગવડો (5) નાણાકીય સવલતો અને સેવાઓ (6) વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારો (8) નિકાસ-પ્રક્રિયા વિસ્તાર.

આયાતવિધિ : વિદેશમાંથી ભારતમાં માલ મંગાવવામાં આવે ત્યારે આયાત કરી કહેવાય. આયાત કરનાર વ્યક્તિને આયાતકાર કહે છે. માલની આયાત કરવાની વિધિને આયાતવિધિ કહે છે. (1) આયાત પરવાનો મેળવવો (2) હૂંડિયામણ મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવી (3) ઑર્ડર મૂકવો (4) શાખપત્ર મોકલવું (5) યોગ્ય દસ્તાવેજો મેળવવા (6) માલપ્રાપ્તિનો ઑર્ડર મેળવવો (7) આયાત-જકાત ભરવી (8) ડૉક ચાર્જની ચુકવણી કરવી (9) માલનો કબજો મેળવવો.

નિકાસવિધિ : ભારતમાંથી વિદેશમાં માલ મોકલવાની વ્યવસ્થાને નિકાસ કરી કહેવાય. નિકાસ કરનારને નિકાસકાર કહે છે. નિકાસકાર માલની નિકાસ કરવા નીચેની વિધિ કરે છે :

(1) ઑર્ડર મેળવવો (2) નિકાસ પરવાનો મેળવવો (3) માલ એકઠો કરવો (4) હૂંડિયામણ અંગેની કામગીરી (5) શાખપત્ર મેળવવું (6) શિપિંગ ઑર્ડર મેળવવો (7) જકાતવિધિ (8) માલનું પૅકિંગ અને માર્કિંગ કરવું (9) માલનો વીમો લેવો (10) કાર્ટિંગ ઑર્ડર મેળવવો (11) કપ્તાન કે સાથીની રસીદ (12) બિલ ઑફ લેડિંગ મેળવવું (13) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર (14) વેપારી એલચીનું ભરતિયું (15) દસ્તાવેજો મોકલવા (16) નાણાંની વસૂલાત કરવી.

વિશ્વ વેપાર સંગઠન અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર : સમગ્ર વિશ્વનો એક જ વ્યાપાર મંચ ઊભો થાય અને વૈશ્વિકીકરણનો માર્ગ અને વ્યાપ વધે તે માટે વિશ્વવ્યાપાર સંગઠન 104 દેશોના હસ્તાક્ષર દ્વારા અમલી બન્યું છે. જેથી સમગ્ર વિશ્વ એક ગામડું બન્યું છે. GATT ભારત સરકારે પોતાના ઉદ્યોગ-ધંધાના વિદેશી પ્રવાહો સાથે જોડવા વિવિધ દેશો સાથે કરાર કર્યા છે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિકરાર કહે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ : (1) ચલણની સમસ્યા (2) ભાષાની વિવિધતા (3) અંતરની મુશ્કેલી (4) પ્રતિબંધો અને અંકુશ (5) જોખમ (6) કાયદાઓમાં તફાવત (7) વેપારી સંપર્કનો અભાવ (8) તોલમાપની મુશ્કેલી

આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો તફાવત : અર્થ - ચલણ - કાયદા - ભાષાની મુશ્કેલી - સરકારી નિયંત્રણો - જોખમનું પ્રમાણ - અંતર - વીમો - જકાતનની ચુકવણી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

(1) એક દેશનો અન્ય દેશ સાથેનો વેપાર એટલે શું ?

(A) સ્થાનિક વેપાર (B) પ્રાદેશિક વેપાર (C) રાષ્ટ્રીય વેપાર (D) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર

(2) આયાતકાર ઑર્ડરમાં જે વિગતો દર્શાવે છે તે પત્રને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

(A) Input (B) OGL (C) L/C (D) Indent

(3) કયા પ્રકારના વેપારથી હૂંડિયામણ પ્રાપ્ત થાય છે ?

(A) નિકાસ વેપાર (B) આયાત વેપાર (C) આંતરિક વેપાર (D) પ્રાદેશિક વેપાર

(4) નિકાસકારને બિલ ઑફ લેડિંગ કોણ આપે છે ?

(A) વીમાકંપની (B) જહાજી કંપની (C) જહાજનો કપ્તાન (D) બૅન્ક

(5) માલ જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે જણાવતા પ્રમાણપત્રને શું કહે છે ?

(A) વેપારી એલચીનું ભરતિયું (B) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણપત્ર

(C) શિપિંગ ઑર્ડર (D) શાખપત્ર

(6) શિપિંગ ઑર્ડર કોણ આપે છે ?

(A) જહાજનો કપ્તાન (B) જહાજી કંપની (C) જહાજનો માલિક (D) મધ્યસ્થ બૅન્ક

(7) ભારતમાં હૂંડિયામણ ઉપર કઈ બૅન્કનું નિયંત્રણ છે ?

(A) સ્થાનિક બૅન્ક (B) વેપારી બૅન્ક (C) રિઝર્વ બૅન્ક (D) કૃષિ બૅન્ક

(8) માલનું પૅકિંગ બરાબર ન હોય તો જહાજનો કપ્તાન નિકાસકારને કેવી રસીદ આપે છે ?

(A) ખામીવાળી રસીદ (B) ચોખ્ખી રસીદ (C) અધૂરી રસીદ (D) ફાટેલી રસીદ

(9) નીચેનામાંથી કયા માધ્યમ દ્વારા નિકાસ-પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે ?

(A) વિશ્વ બૅન્કના (B) વેપારી બૅન્કના (C) વેપારી સંધિઓના (D) વેપારીઓના

(10) બૅન્ક નિકાસકારની સૂચના મુજબ આયાતકાર પાસેથી બિલની રકમની ચૂકવણી સામે આયાતકારને જે દસ્તાવેજ આપે તેને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

(A) D/A (B) D/P (C) OGL (D) LOC

(11) જહાજી કંપની અને નિકાસકાર વચ્ચે આખું જહાજ ભાડે રાખવા માટે જે કરાર થાય છે તેને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

(A) ઇન્ડેન્ટ કરાર (B) શાખાનો કરાર (C) ચાર્ટર પાર્ટી કરાર (D) નિકાસ કરાર

જવાબ : (1) (D) (2) (D) (3) (A) (4) (B) (5) (B) (6) (B) (7) (C) (8) (A) (9) (C) (10) (B) (11) (C)

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) વિદેશ વેપારનો અર્થ આપો.

(2) આયાત એટલે શું ?

(3) નિકાસ એટલે શું ?

(4) સંજ્ઞા સમજાવો :

OGL, WTO, GATT, SEZ, EPZ, D/A, D/P.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) બિલ ઑફ લેડિંગ એટલે શું ?

(2) વેપારી એલચીનું ભરતિયું કોને કહેવાય ?

(3) વિદેશવેપારમાં ઉત્પત્તિના પ્રમાણપત્રની શા માટે જરૂર પડે છે ?

(4) કપ્તાન કે સાથીની રસીદ એટલે શું?

(5) ચાર્ટર પાર્ટી કરાર એટલે શું ?

(6) શિપિંગ ઑર્ડર એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) નિકાસ વેપાર માટેનાં વિવિધ પ્રોત્સાહનોની ટૂંકમાં સમજ આપો.

(2) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં વિશ્વવ્યાપાર સંગઠન (WTO)ની ભૂમિકા સમજાવો.

(3) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંધિકરાર (GATT)ની નોંધ લખો.

(4) 'જહાજનો કપ્તાન કેટલીક વાર ખામીવાળી રસીદ આપે છે.' વિધાન સમજાવો.

(5) 'વિશ્વ એક ગામડું' વિધાનની યથાર્થતા સમજાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મહત્વ સમજાવો.

(2) આયાતવિધિ વર્ણવો.

(3) નિકાસવિધિના તબક્કાની સમજૂતી લખો.

(4) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સમસ્યાઓ વર્ણવો.

(5) આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો તફાવત જણાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

શાખપત્ર	:	Letter of Credit
ડૉકચાર્જ	:	Dock Charge
ડેમરેજ	:	Demurrage
શિપિંગ ઑર્ડર	:	Shipping Order
ચાર્ટર પાર્ટી કરાર	:	Charter Party Contract
કાર્ટિંગ ઑર્ડર	:	Carting Order
સાથીની રસીદ	:	Mate Receipt
SEZ	:	Special Economic Zone
EPZ	:	Export Processing Zone
OGL	:	Open General Licence
L/C	:	Letter of Credit
D/A	:	Documents against Acceptance
D/P	:	Documents against Payment
WTO	:	World Trade Organisation
GATT	:	General Agreement on Trade and Tariff
FTD	:	Free Trade Zone

•